УДК 81'33

Н.М. Мифтахетдинова

ТӨРКИ ТЕЛЛЕ ЯЗУ МАШИНАЛАРЫНДА ЯҢАЛИФКӘ ЯРАКЛАШТЫРЫЛГАН СТАНДАРТ КЛАВИАТУРА ПРОЕКТЛАРЫ

В Советском Союзе у тюркских народов одна из полностью реализованных масштабных реформ – это переход от арабицы к так называемой Яналиф. С введением нового тюркского алфавита на основе латиницы встал вопрос о создании унифицированной клавиатуры пишущих машин, наборных касс.

В 1926 году создан Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦК НТА). В состав комиссии входили видные ученые-тюркологи, лингвисты, полиграфисты. Комитет выполнял следующие задачи: создание унифицированного тюркского алфавита на латинице, терминологии, разработка стандартной клавиатуры пишущих и наборных машин и другие вопросы по реализации латинского алфавита в национальных республиках. По поручению ВЦК НТА М. Идрисов разработал унифицированную клавитуру. В некоторых национальных республиках были проекты клавиатур пишущих машин, в частности в Татарстане проект Г. Измайлова.

В данной работе рассматриваются статьи оппонентов М. Идрисова и Г. Измайлова, опубликованные в журнале «Яналиф» 1929–1930 гг. В создании унифицированной клавиатуры они взяли за основу метод Б.А. Гольцева, который был утвержден ВЦК НТА.

Техническая комиссия, созданная в Татарстане, приняла в 1929 году проект стандартной клавиатуры пишущих машин Г. Измайлова. По утверждению М. Идрисова, он приспособил татарских букв на азербайджанскую клавиатуру. Однако исследования М. Идрисова показали, что такая клавиатура пишущих машин для других тюркских языков не пригодна.

1929 году М. Идрисов разрабатывает унифицированную клавиатуру пишущих машин для 8 тюркских языков на основе «слепого метода».

В 1930-е годы М. Идрисов продолжает работу по созданию стандартной клавиатуры пишущих машин для 20 тюркских и других национальностей. В Татарстане разработки Идрисова были внедрены в производство в 1936–1937 гг.

Ключевые слова: Яналиф, пишущая машина, 10 пальцевая система, арабица, арабисты, латинисты.

In the Soviet Union, among the Turkic nations, one of the fully implemented large-scale reforms is the transition from Arabic to the so-called Yanalif. With the introduction of a new Turkic alphabet based on the Latin alphabet, the question arose of creating a unified keyboard for typewriters and typesetting cash desks.

In 1926, the All-Union Central Committee of the New Turkic Alphabet (VCC NTA) was created. The commission included prominent Turkologists, linguists, printers. The Committee carried out the following tasks: the creation of a unified Turkic alphabet in Latin, terminology, the development of a standard keyboard for typewriters and typesetting machines, and other issues related to the implementation of the Latin alphabet in the national republics. On behalf of the All-Russian Central

Committee of the NTA, M. Idrisov developed a unified keyboard. In some national republics there were projects for typewriter keyboards, in particular in Tatarstan the project of G. Izmailov.

This paper examines the articles of opponents M. Idrisov and G. Izmailov, published in the journal «Yanalif» in 1929–1930. In creating a unified keyboard, they took as a basis the method of B.A. Goltsev, which was approved by the All-Russian Central Committee of the NTA.

In 1929 the Technical Commission which was established in Tatarstan adopted the project of a standard typewriter keyboard by G. Izmailov. According to M. Idrisov, he adapted the Tatar letters to the Azerbaijani keyboard. However, studies by M. Idrisov showed that such a typewriter keyboard is not suitable for other Turkic languages.

In 1929 M. Idrisov develops a unified typewriter keyboard for 8 Turkic languages based on the «blind method».

In the 1930s, M. Idrisov continued to work on creating a standard typewriter keyboard for 20 Turkic and other nationalities. In Tatarstan Idrisov's developments were put into production in 1936–1937.

Keywords: Yanalif, typewriter, 10-finger system, Arabic alphabet, Arabists, Latinists.

Яңалифкә күчү барышында төрки халыклар алдына язу машиналарында бердәм калыплашкан клавиатура булдыру мәсьәләсе килеп баса. Язу машиналары клавиатурасында хәрефләр бирелешендәге төрлелек машинисткаларның эшен катлауландыра, типографияләрдә хәреф җыючының төрле хәрефләр урнашкан кассаларда эшләргә мәҗбүр булуы хезмәт җитештерүчәнлеген түбәнәйтә, полиграфия сәнәгатенең үсешен тоткарлый. Шулай ук типографияләрдә кулланылмый яткан хәреф билгеләренең күплеге, ил күләмендә металл, шул исәптән кургашын кытлыгын исәпкә алганда, икътисадка аеруча зур зыян сала.

Милли республикаларда латинга күчү төрле оешмаларга берләшү аша, уртак идея тирәсендә тупланган түгәрәкләр эшчәнлеге рәвешендә 1920 елларда башланып китә һәм берничә елдан дәүләт тарафыннан финанс ягыннан тәэмин ителгән һәм совет идеологиясенә тулаем җавап биргән зур көчкә әверелә. Латинга күчү хәрәкәте ил күләмендә бердәм үзәк – Бөтенсоюз яңа төрки алфавиты үзәк комитеты аша идарә ителә. Һәр милли республикада яңа төрки алфавитка күчү бүлекчәләре эшли. Латинга күчү төрки халыклар белән бергә башка халыкларга да үтеп керә. Бу елларда рус телен дә латинга күчерү өлкәсендә эшчәнлек җәелеп китә.

Казанда 1928 елның 18–23 декабрендә Бөтенсоюз яңа төрки алфавиты үзәк комитетының III пленумы үтә. Әлеге пленумның Казанда узуы латинчылыкның җиңүе буларак билгеләп үтелә, гарәп шрифтында китаплар басуга чикләүләр кертелә, мәктәпләрдә латин әлифбасы нигезендә укыта башлыйлар. Шулай ук пленумда һәр республикада латинга күчешнең башлану һәм тулысынча тәмамлану вакытлары билгеләнелә. Азәрбайҗанда 1922 ел – латинчылыкның тарала башлау вакыты, 1929 ел тулысынча латинга күчү елы дип күрсәтелә. Татарстанда исә бу эшнең 1927 елда башланып, 1931 елның

1 гыйнварына тәмамлануы көтелә [А. Камчин-Бек, с. 125]. Азәрбайҗан белән чагыштырганда Татарстанда латинлашу чорының күпкә соңрак башлануын һәм тәмамлануын күрәбез. Төп сәбәпләрнең берсе – Татарстан җөмһүриятендә гарәп шрифтына корылган полиграфия сәнәгать үзәге булу. 1927 елда Татарстан Гыйльми советы карамагында Мәгариф халык комиссариаты тарафыннан билгеләнгән жюри комиссиясе басма гарәп хәрефләрен бер шәкелдә калдыру проектларына конкурс үткәрә һәм җиңү яулаган проект тиз арада типографиядә кулланышка кертелә. Бу конкурста М. Идрисов проекты нәфислеге һәм кулланылышы ягыннан иң отышлысы дип табыла һәм беренче урынны яулый. И. Зәйнуллин белән К. Фәхретдиновның уртак проектлары икенче урын ала. Афиша хәрефләре калыплары буларак Ш. Тукаев проектына өстенлек бирелә [Мәгариф, 1927, б. 119].

Ил күләмендә гарәпчеләр тарафыннан Казанда үткәрелгән төрки халыклар өчен гарәп хәрефләрен бер шәкелгә калдыру реформасы китап басуны икътисади яктан отышлы итә, язу машиналары клавиатурасына татар һәм башка төрки әлифбасы сыешлыгын тәэмин итә. Мәсәлән, М. Идрисов кереш мәкаләсендә: «Читтән кергән язу машиналарын сүтми генә клавиатурага алфавитны урнаштыру ысулын уйлап табуга хәрефләрнең бер язылышын гына калдыру төп этәргеч булды», – дип искәртә [Идрисов, б. 3].

Шул ук вакытта реформаның тормышка ашырылуы латин язуы таралуны тоткарлаучы көчле киртәгә әйләнә.

Ф. Агазадә, К. Карашлы хезмәтендә гарәпчеләр үткәргән бер шәкелгә калдыру реформасының кулланылышка керүе нәтиҗәсендә Татарстан, Казакъстан, Кырым төбәкләрендә латинга күчү вакытының берничә елга соңга калып башкарылуы искәртелә [Агазаде, Каракашлы, с. 38].

1927 елда Казанда үткән конкурста җиңү яулаган талантлы полиграфист М. Идрисов сигез төрки телдә язу һәм типографиядә хәреф җыю машиналарының стандартлаштырылган клавиатураларын эшли (1929). Һәм аны Бөтенсоюз яңа төрки алфавиты үзәк комитеты карамагына тапшыра. Аның Казан татарлары, башкорт, казакъ, кыргыз, үзбәк, төрекмән, азәрбайҗан һәм Кырым татарлары телендә стандартлаштырылган клавиатуралар схемасын һәм беркадәр аңлатмаларны үз эченә алган фәнни хезмәтләре басылып чыга [Идрисов, 1929].

М. Идрисов Бөтенсоюз яңа төрки алфавиты үзәк комитеты тарафыннан һәр сигез телдә язылган китаплар һәм матбугат басмалары белән тәэмин ителә. Шушы материал нигезендә ул һәр телдә хәрефләрнең кулланылыш ешлыгын билгели. Әлеге эзләнүләр таблицада, басмаларда күрсәтелеп барыла. Ул сигез телдән барлыгы 70 меңгә якын хәреф, һәм хәрефнең хәреф белән очрашуын белү өчен, яңадан комплекслап, 55 мең пар хәреф саный. М. Идрисов фәнни эзләнүләрендә Б.А. Гольцев методологиясенә таяна.

Хәреф белән хәрефнең бергә туры килү ешлыгын билгеләү, текстлардагы сүзләрне хәрефләргә таркатып, аларның бер-берсе

белән нинди ешлыкта кушылып килүләрен тикшерү рәвешендә алып барыла, мәсәлән, «алардан» сүзендә: *ал, ла, ар, рд, да, ан.* Шул рәвешле һәр телнең материалы тикшерелә.

М. Идрисов язу машиналарының стандартлаштырылган клавиатурасында хәрефләрне төймәгә урнаштыруны *10 бармак белән язу* ысулына яраклаштыра. Һәр бармакның көченә карап, имән бармак төймәләренә күп очрый торган хәрефләрне, аннан, киметә барып, иң аз кулланыла торган хәрефләрне чәнчә бармакларга билгели, уң кулга эш күбрәк калдырыла.

М. Идрисов төрки-татар телләренә хас сингорманизмны да читләтеп үтми: калын һәм нечкә сүзләрдә очрый торган хәрефләрне төрле бармакларга тарата. Шул рәвешле телнең эчке кануннарын язу машиналарына җайлаштыру сүзләрне бер кул белән генә җыю ихтималын читләтеп үтәргә мөмкинлек бирә.

Соңыннан Бөтенсоюз яңа төрки алфавиты үзәк комитеты М. Идрисов тарафыннан сигез төрки тел өчен эшләнгән бердәм стандарт клавиатура проектын милли республикалардагы бүлекчәләргә тапшыра. Һәр телдә типографияләрдә – хәреф җыю, машинисткалар курсында практик кулланылышы тикшерелә. Күпчелек республикаларда проект уңай бәяләнә һәм тиз арада гамәлгә кертелә.

Татарстанда исә М. Идрисовныкы белән бергә Г. Измайловның да стандартлаштырылган клавиатура проекты тәкъдим ителә. 1929 елда Татарстанда техник комиссия төзелә һәм биредә Г. Измайлов проекты уңай бәя ала. М. Идрисов проекты элекке кулланылыштагы латин хәрефләре өстендә эшләнүе аркасында кабул ителми.

Габдрахман Измайлов (1889–1957) – полиграфист, татар милли стенографиясенә нигез салучыларның берсе. Типография эшчәнлеген революциягә кадәр үк башлый. 1901–1906 елларда ул – Казан университеты басмаханәсе эшчесе, 1917 елдан Казанда бертуган Кәримовлар типографиясендә хәреф җыючы. Совет чорында Г. Измайлов – Казанда Камил Якуб исемендәге полиграфия-нәшрият комбинаты директоры, аннан «Яңа китап» нәшрияты идарәсе рәисе урынбасары вазифаларын үти. 1921 елда Казанда үткән хәреф ислахы конкурсының жюри рәисе була.

Шулай ук Г. Измайлов хәреф җыючылар әзерләү курслары мөгаллиме дә була. 1933 елда репрессияләнә һәм 8 елга ирегеннән мәхрүм ителә. Бары тик 1957 елда гына аклана.

«Яңалиф» журналында Татарстан җөмһүрияте тарафыннан оештырылган Техник комиссиядә Г. Измайлов проектына өстенлек бирелүен һәм, М. Идрисовның язу машинасы клавиатурасы проектындагы кимчелекләрне күрсәтеп, мәкалә басыла [Яңалиф, 1929. № 11]. Г. Измайловның әлеге мәкаләсен редакция фикер алышу рәвешендә тәкъдим итә. Элекке алфавиттан файдалануны М. Идрисов хезмәтенең төп кимчелеге дип саный. Бу очракта Азәрбайҗанда кулланылган алфавит турында сүз бара (искәрмә. – *Н.М.*). 1929 елда төрки халыклар өчен уртак алфавит кабул ителә.

М. Идрисов исә Г. Измайлов клавиатурасының Азәрбайҗан клавиатурасының татар теленә яраклаштырылган бер варианты гына булуын, төрки халыклар өчен стандарт клавиатура була алмавын дәлилли [Яңалиф. 1930. № 22].

1930 елда М. Идрисов Бөтенсоюз яңа алфавиты үзәк комитеты йөкләмәсе буенча бу өлкәдә эшчәнлеген дәвам итә. Ул 1929 елгы проектлардагы җитешсезлекләрне төзәтә, төрки халыклар өчен 1929 елда кабул ителгән стандарт алфавитта нәшер ителгән китаплардагы текстларны куллана. Нәтиҗәдә 20 төрки тел һәм башка телләр өчен язу һәм типографиядә җыю машиналары клавиатуралары эшләнә.

Татарстанда 1936 елда М. Идрисов проекты буенча «Яңалиф» язу машинасына эшләнгән клавиатура производствода тикшерү үтә. Нәтиҗәсе уңай бәяләнә һәм ул 1936–1937 елларда кулланылышка кертелә [Выписка, 1936].

Түбәндә әлеге мәкаләләр тәкъдим ителә.

Яңалиф клавиатурасы

Шәрык җөмһүриятендә Яңалиф гамәлгә куела башлау белән төрле-төрле клавиатураларда язу машиналары һәм типографияләрдә төрлечә итеп хәреф салынган набор кассалары күренә башлады. Хәзерге көндә бер шәһәрдә генә түгел, бәлки бер үк учреждениядә яңалифчә ике төрле клавиатурада язу машинасы, бер үк типографиядә ике төрле клавиатурада язу машинасы хәреф кассасы очратып була.

Мондый төрлелек хезмәтне җиңелләштерү һәм экономика ягыннан күп уңайсызлыклар тудыра. Киләчәктә моның аркасында без язу машинасының клавиатурасын да хәреф кассаларын да стандартлаштыра алмаячакбыз. Бер клавиатурада язып өйрәнгән машинистка икенче урынга күчү белән үк икенче төрле клавиатурада язарга, бер хәреф кассасына ияләшкән наборщикка икенче кассадан җыярга өйрәнергә һәм шуңа никадәр вакыт уздырырга туры киләчәк. Бу яктан да без эшченең квалификациясен күтәрү юлында комачаулыклар ясаган булабыз.

Шуның белән бергә типографияләр өчен коелган хәрефләрнең кирәк үлчәүдә дөрес куелмавын, кирәкле бер хәрефнең җитмәгәнен һәм аз китә торганының күп булуын да күреп торабыз. Хәзерге вакытта металл (кургашын) кризисы барганда хәреф кассаларында әллә никадәр хәрефнең файдасыз ятканлыклары күз алдыбызда.

Менә мин шул җитешсезлекләрне төшенеп, стандартлаштыру юлында башлангыч бер хезмәт булсын дигән ният белән, төрек-татар халкы өчен берләштерелгән клавиатура һәм набор кассасы проектларын хәзерләдем. Бу эшләрне барлыкка китерү иң әүвәл һәр халыкның әлифбасындагы хәрефләрнең язмада ни дәрәҗәдә очраганлыкларын тикшерү һәм шуларны санау аркасында гына була ала.

Хәреф санау методлары белән Бөтенсоюз Яңалиф комитетын таныштырганнан соң, комитет тарафыннан миңа түбәндә саналачак

телләрдә китап, гәзит һәм журналлар бирелде: 1) казан татарлары, 2) башкорт, 3) казакъ, 4) кыргыз, 5) үзбәк, 6) төрекмән, 7) азәрбайҗан һәм 8) Кырым татарлары телендә. Бу мәкаләмдә шул әсәрләргә таянып төзелгән проектлардан язу машинасы клавиатурасына тукталмакчы булам.

Бу клавиатура түбәндә саналачак нигезләрдә төзелде:

1. Клавиатураны СССРда таралган машиналардан «Ундервуд»-ның 42 клавишлы машинасына төзү.

2. Хәрефләрне төймәгә урнаштыру «10 бармак белән язу» ысулына яраклы тиеш; ягъни һәр бармакның үз көченә карата күп очрый торган хәрефләрне имән бармак төймәләренә, аннан азайта барып, иң аз китә торган хәрефләрне чәнчә бармакларга, уң кулга күбрәк эш калдыру.

3. Бер-берсенә күп очрый торган хәрефләрне бер генә бармак астында калдырмыйча, мөмкин булган кадәр ике бармакка бүлеп кую. Болай итү бер-берсе белән күп очрый торган ике хәрефне бер бармак түгел, бәлки һәр ике бармак суксын өчен кирәк була. Чөнки эшләгәндә бармакларның бәргәләп хәрәкәтләнүләре эшкә күп җиңеллек бирә. Мәсәлән, төрек-татар телләрендә иң күп очрый торган *ар, ла, ан,ын, ер, йа, лә* кебек иҗекләр (комплекслар)ның хәрефләре минем клавиатурада һәр ике имән бармакка бүленгәннәр. *А, ә, ь, е* хәрефләре уң имән бармакка, *л, н, р, т, й* кебек хәрефләр сул имәнгә куелганнар.

4. Төрек-татар телләрендәге сингорманизм аерымлыкларына нык игътибар итеп, калын һәм нечкә сүзләрдә очрый торган хәрефләрне төрле бармакларга бүлгәләү. Әгәр моның киресенчә булса, ул вакытта бөтен сүзләр бер кулдан гына язылу ихтималы зурая. Машинада язганда бер кулның эшләп, икенчесенең тик калуы эшнең үрчемле булуына кимчелек китерә.

5. Клавиатураны югарыда саналган барлык телләргә бертөрле һәм барысына яраклы итеп төзү. Төймәгә урнаштырылган бер хәреф нинди генә телдә басканда да бармакларның хәрәкәтенә зур үзгәреш китерерлек булмасын. Бармакларның көчләренә карап бирелгән эш проценты икенче телдә баскан вакытта да сизелерлек дәрәҗәдә үзгәрмәсен. Мәсәлән, татардагы *ә* белән казакътагы *ә* нең язуда очрауларында күп аерма бар. Шулай булган хәлдә, минем клавиатурада ике төрле телдә язганда да имән бармакның эш проценты бер үк чамада тора.

Менә мин шушы нигезләр өстендә төзелгән проектны Бөтенсоюз Үзәк Яңалиф комитетының Гыйльми хәятенә тапшырган идем. Шул проектым, нигездә, яраклы дип табылганнан соң, һәр җөмһүриятнең үзендәге комитетларына, яки гыйльми үзәкләренә таратылган иде. Алардан беренчеләр казакъ, кыргыз, үзбәкләр минем проектны үзләренең язу машиналары өчен нигез итеп алырга булганнар иде. Шулар рәтеннән Татарстан Гыйльми Үзәге янында да бер техник комисссия төзелеп, минем клавиатура проекты да каралган. Г. Измайловның язуына күрә, минем проект, комиссиянең фикеренчә, бердәм Яңалифнең иске имлясына карата төзелгәнлектән, икенчедән хәреф саннары аз булганлыктан яраксыз дип табылган.

Минем проект өчен саналган хәреф турысына килсәк, 8 телдән барлыгы 70 меңгә якын хәреф, һәм хәрефнең хәрефкә очрашуын белер өчен, яңадан комплекслап 55 мең пар хәреф саналган. Хәрефләрне тикшергән чакта яңа имля мәсьәләсе минем өчен артыгы белән аңлашылган мәсьәләләрдән булганлыктан, язуда мәгълүм берничә хәрефләрнең (*ь, е, й*) азрак куллану ихтималы клавиатураның әллә ни үзгәрүенә сәбәп була алмый. Хәзер шуны тикшереп карасак, минем фикерем дөрес булганын күрәбез.

Бу мәкаләдә минем тарафтан 8 тел өчен берләштерелгән клавиатураның рәсеме күрсәтелә. Һәр хәрефнең астында Г. Измайловның яңа имлядан саналган цифрлары язылa. Клавиатураның астында һәр кул һәм бармакка күпме процент эш төшкәне күрсәтелә. Уң кулга барлык эшнең 52,67 проценты, сул кулга 47,33 проценты төшкән була. Минем әүвәлге клавиатурада уң кулга 53,30%, сул кулга 46,33 проценты төшкән була. Минем әүвәлге клавиатурада уң кулга 53,30%, сулга 46,70% эш туры килгән иде. Димәк, яңа имляда *ы, е, й* кимү кулларның эш хәрефләренең кимүе кулларның эш процентларына артык үзгәреш ясый алмаган. Моның белән уң кулның эше сулга фәкать 0,63% кына күчкәнен күрәбез.

Комиссия минем клавиатурага яңа цифрларны салып карарга, ни өчендер, кирәк тапмаган. Әгәр шулай итеп караган булса, дөреслек ачылган булыр иде.

Г. Измайлов клавиатурасына килсәк, ул инде комиссиядә яңа бер проект хөкемендә кабул ителгән һәм шуны Татарстанда стандартлаштыру турында карар да чыгарылган. Ләкин бу мәсьәләдә мин һичбер төрле дә яңалык яки Измайлов проекты диярлек бер эш тә күрмим. Чөнки мондый клавиатура минем кулга эш башлаганда ук кергән иде.

Бөтенсоюз Яңалиф комитеты миңа хәреф санау материаллары җибәргән вакытта Азәрбайҗанда кулланыла торган клавиатураның схемасын һәм Кырым клавиатура проектын да биргән иде. Мин үз вакытында шуларның башка телләргә ярап-ярамаганлыкларын тикшереп узган идем. Азәрбайҗан клавиатурасы бераз үзгәреш белән татар теленә яраса да, башка телләргә бөтенләй туры килмәгәнгә күрә, аны нигез клавиатура итеп алу файдасыз булачак иде.

Менә шул Азәрбайҗан клавиатурасының нәкъ үзе шикелле бер клавиатура Г. Измайлов тарафыннан да «Татар стандарт клавиатурасы» исемендә комиссиягә тәкъдим ителә. Ике клавиатура арасында аерма булса, ул да 6 хәрефнең (*е, ч, ң, о, а, ь*) урыннарын күчерүдә генә була. Башка 36 төймәнең хәрефләре үз урыннарында калдырылалар. Шуңа күрә комиссиягә бу клавиатураны Измайлов проекты дип түгел, бәлки Азәрбайҗан клавиатурасы татар теленә яки башка төрек-татар телләренә ярыймы-юкмы дип карарга кирәк иде. Бу эшне дә комиссия җиңел генә уздырган вакытта, проект төзүче сыйфаты белән миннән беркадәр ачыклаулар соралган булса, мәсьәлә, әлбәттә, икенче рәвештә, дөрес юл белән хәл ителгән булыр иде.

Инде Г. Измайлов биргән клавиатураның башка телләргә ярап-ярамаганын тикшерә башласак, бер карауда ук аның Татарстан өчен генә хәзерләнгәнен күрәбез. Аның клавиатурасына башка телләрнең цифрларын китереп караганда, бармакларның эш нормасы мөмкин булмаслык дәрәҗәдә үзгәреп китә. Мәсәлән, кырым, казакъ һәм төрекмән телләрендә уң кулның эше 64% ка менеп, сулныкы 36% ка төшеп кала. Боларны җентекләү һәм клавиатураның югарыда күрсәтелгән нигезләре туры килеп җитмәвен тикшерү бу урында минем эшем түгел. Фәкать мин шуны гына әйтеп китәргә тиешле, әгәр Татарстан бөтен СССР масштабыннан карап, берүзе өчен генә булмыйча, бәлки барлык төрек-татар телләренә яраклы бер клавиатура булдыруны кирәк дип тапса, ул вакытта Измайлов биргән клавиатура шул теләкләрне аз гына булса да үти алмаячак.

М. Идрисов. Яңалиф. 1930. № 22

Язу машинасы турында (Проект стандартной клавиатуры татарских пишущих машин (42 кл.))

Бездә бу көнгә кадәр ясалып чыккан машиналарның клавиатуралары бер төрле яктан да эшләнмичә һәм гыйльми яктан да тикшерелмичә, хәрефләрнең клавиатурага куелышы ничек туры килсә, шулай куелып килде. Ләкин безнең практик эштә язу машиналарының клавиатураларында хәрефләрнең ул формада, анархия юлы белән баруы Яңалифкә күчкәч мөмкин түгел.

Менә боларны игътибарга алып, Татарстан Үзәк Яңалиф комитеты татар язу машиналарының клавиатураларын юлга салу, стандарт формага кую һәм гыйльми әсаска кору чараларына кереште.

Бу вакытта Яңалиф комитетында ике проект бар иде: берсе Мөхәммәт Идрисов тарафыннан, икенчесе Габдрахман Измайлов тарафыннан эшләнгән проектлар. Яңалиф комитеты бу ике проектны карап чыкканнан соң, мәсьәлә бик әһәмиятле булганлыктан, проектларны тирәнрәк тикшереп чыгар өчен, Татарстан Үзәге янында махсус Техник комиссия төзеп, комиссия эшләренә белгечләрне дә җәлеп итәргә тиеш тапты.

Техник комиссия үзенең утырышларында бу ике проект белән дә танышып, аларны тикшереп чыкканнан соң, М. Идрисов проекты иске имля белән басылган китаплардан алынган хәреф саннары әсасына каратып төзелгәнлекне һәм дә саналган хәреф саннарының да аз булуын игътибарга алып, аның проектын яраксыз дип тапты.

Техник комиссия Г. Измайловның проекты турында докладын тыңлаганның соңында, түбәндәге карарлар чыгарды:

1. Татарча язу машиналарын нык нигездә итеп билгеләү өчен, саналган хәреф саннарын (13 басма табак) җитәрлек дип табарга.

2. Хәзергә кадәр чыккан татар язу машиналарының клавиатураларында хәрефләрнең куелышында бер генә форма булмаганлыкны һәм хәрефләрнең куелышы бер төрле дә гыйльми әсаска корылмаганлык-

ны, шуның аркасында эшләп чыгару эше түбән торганлыкны, шулай ук татар машинисткаларының квалификациясен күтәрүгә дә комачаулыклар тудырганны искә алып, киләчәктә чыга торган язу машиналарының клавиатураларын стандарт формага салуны кирәк дип табарга.

3. Бөтен Татарстанда татарча язу машиналары өчен клавиатурага стандарт форма итеп Г. Измайлов тарафыннан эшләнгән проектны алырга. Шуның белән бергә, бу көнгә кадәр Татарстанда Яңалиф хәрефләре һәм гарәп хәрефләреннән Яңалифкә ясалачак язу машиналарының клавиатураларында әкренләп шул стандарт форма клавиатурага ясалырга тиеш табарга.

Киләчәктә татар әлифбасында тагы бер-ике хәреф артуны стандарт форма клавиатураны тормышка үткәргәндә күз алдында тотарга кирәк, шуның өчен Татарстанда ясала торган яңа машиналар 46 төймәле (клавишлы) булырга тиешләр.

4. Язу машиналарының клавиатураларын стандартлаштыру эшләрен рәсмиләштерү ягын Татарстан Гыйльми Үзәгеннән үтенергә һәм бу эшне тизләтергә кирәк дип табарга.

Бу стандарт форма итеп кабул ителгән язу машинасының клавиатурасына хәрефләрнең куелышы хәзерге яңа имля буенча саналган хәреф саннары әсасына, машинада басканда кайсы хәреф күпме кергәнлекне һәм шуның белән бергә күбрәк керә торган хәрефләрне уртадагы төймәләргә, азрак керә торган хәрефләрне кырыйдагы төймәләргә куеп, урыс язу машиналары кебек гыйльми нигезгә каратып төзелгән.

Моннан соң Татарстанда ясала торган язу машиналары шул стандарт форма клавиатурада ясалырга тиеш.

Г. Измайлов. Яңалиф. 1929. № 11

Әдәбият

Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Казань: 1928. Издание ВЦК НТА. 134 с. (НМРТ КППи-124639-31)

Выписка из протокола заседания Президиума Татарского Комитета Нового Алфавита при ЦИК ТАССР от 11 декабря 1936 года (НМРТ КППи-124639-31)

Жюри комиссиясе карарлары // Магариф. 1927. № 12. С. 116–119.

Идрисов М. Яңалиф язу машиналары клавиатурасы // Яңалиф. 1930. № 22.

Идрисов М. Баш хәрефләр турында. Мәскәү, 1926. 12 б.

Идрисов М. Схема унифицированной клавиатуры пишущей машины «Ундервуд» на Ново-тюркском наречии. Москва: Издание ВЦК НТА, 1929.

Идрисов М. Схемы клавиатуры пишущей машины и наборной кассы казанско-татарского наречия. Москва: Издание ВЦК НТА, 1929.

Измайлов Г. Язу машинасы турында // Яңалиф. 1929. № 11.

Камчин-Бек А. Победа Нового Алфавита в Советском Союзе // Культура и письменность Востока. Кн. VI. Баку: Издание ВЦК НТА, 1930. 228 с.

Мифтахетдинова Нурия Мидхәт кызы,
филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Милли музее өлкән фәнни хезмәткәре